

VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN ANLAYIŞI VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ: BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ QANUNVERİCİLİYİN MÜQAYİSƏLİ VƏ QARŞILIQLI TƏHLİLİ

Elnarə Mirzəyeva *

Xülasə

Məqalə vətəndaş cəmiyyətinə dair Azərbaycan, türk, rus, ingilis dillərində, habelə müxtəlif İnternet resurslarında çap olunmuş və ya yerləşdirilmiş ədəbiyyatlarda irəli sürülən elmi-nəzəri müddəalar, praktiki hallar, beynəlxalq hüquq normaları və Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericilik aktlarının təhlili əsasında hazırlanmışdır. Bununla yanaşı, vətəndaş cəmiyyətinin funksiyaları və iştirakçılarının tərkibi geniş təhlil olunmuşdur. Dar və geniş mənalarda vətəndaş cəmiyyətinə verilən təriflər müqayisəli analiz edilərək, düzgün və yanlış məsələlərə diqqət yönəldilmişdir. Məqalənin nəticə hissəsində vətəndaş cəmiyyəti ilə qeyri-hökumət təşkilatlarını fərqləndirə biləcək əlamətlər qısaca xarakterizə olunmuşdur.

Açar sözlər: *vətəndaş cəmiyyəti, həmkarlar ittifaqları, qeyri-hökumət təşkilatları, fondlar, ictimai nəzarət, kütləvi informasiya vasitələri, siyasi partiyalar.*

Müasir dövrdə istər beynəlxalq hüquqi kontekstdə, istərsə də dövlətdaxili səviyyədə vətəndaş cəmiyyətinin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Bu kateqoriya nəinki ayrı-ayrı hüquq sistemlərinin formalaşmasında iştirak edir, həmçinin konkret dövlətin mənsub olduğu siyasi rejimin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, məlum olduğu kimi, vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu hüquqi dövləti xarakterizə edən əlamətlərin tərkib hissəsi hissəsi sayılmaqla yanaşı, həm də demokratik rejim üçün xarakterik hal sayılır.

Bu halda vətəndaş cəmiyyətini xarakterizə edən konkret anlayışın və əsas xüsusiyyətlərin mövcudluğu ilə bağlı sual meydana çıxır.

Bəzi müəlliflər vətəndaş cəmiyyəti ilə müvafiq səlahiyyətli orqanlarının şəxsində dövlətin qarşılıqlı əlaqəsini hər biri özündə ayrı-ayrı modelləri birləşdirən dörd əsas istiqamət üzrə nəzərdən keçirirlər. Həmin istiqamətlərə tərəfdaşlıq münasibətləri, dövlət hakimiyyətinin üstün mövqeyinə əsaslanan əməkdaşlıq, qarşılıqlı fəaliyyətin inkarı və konfrontasiya aid edilir. Qeyd olunduğu kimi bu istiqamətlərin hər biri öz-özlüyündə müxtəlif modellərə malikdir. Belə ki, tərəfdaşlıq münasibətləri qeyri-kommersiya təşkilatlarının inkişafına dəstək modeli, tərəfdaşlıq modeli və “memar” modelini ehtiva etdiyi halda, dövlət hakimiyyətinin üstün mövqeyinə əsaslanan əməkdaşlıq istiqaməti isə paternalizm və “ötürücü qayış” modellərini özündə birləşdirir. Həmçinin, inkar modeli qarşılıqlı fəaliyyətin inkarı istiqamətinin, “rəqiblərlə mübarizə” və “vətəndaş itaətsizliyi” modelləri isə konfrontasiya istiqamətinin tərkib hissəsini təşkil edir [8, s.500-502].

* h.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Digər qrup müəlliflər isə bu məsələyə tarixilik metodundan istifadə edərək fərqli kontekstdə yanaşırlar. Belə ki, vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlətlə hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin üç növü (kvazisovet, innovativ, mutant) qeyd olunur. İnnovativ əməkdaşlığın tərkib elementləri qismində isə müsabiqə, sosial-texnoloji, təşkilati-struktur, prosedur və birgə mexanizmlər göstərilir [10, s.56-57; 11, s.149].

Aparılan tədqiqatlar zamanı vətəndaş cəmiyyətinin “demokratik funksiyalar”ı da geniş təhlil olunur. Onlara aşağıdakılar aid edilir:

- dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması;
- cəmiyyətin siyasi həyatında iştirakın stimullaşdırılması üçün siyasi partiyaların rolunun təşviqi;
- demokratik inkişaf üçün həlledici əhəmiyyətə malik olan dözümlülük və elastiklik kimi amillərin inkişafı;
- siyasi partiyalardan başqa, tək-cə yerli səviyyədə deyil, həm də maraqların formalaşdırılması, birləşdirilməsi və təmsil olunması üçün yeni üsul və vasitələrin yaradılması;
- konkret məkan mənsubiyyətindən kənara çıxmaqla, müəyyən meyarlar (dil, etnik mənsubiyyət, dil və s.) üzrə könüllü ittifaqların və ya birliklərin formalaşmasına zəmin yaradılması;
- siyasi liderlərin vahid ideya ətrafında toplanması və “təlimləndirilməsi”;
- müxtəlif vasitələrlə (məsələn, seçki proseslərinin monitorinqi) demokratiyanın qurulmasına köməklik göstərilməsi;
- demokratik dövlətin vətəndaşları kimi özünəməxsus rol oynayan fərdlər üçün faydalı ola biləcək məlumatları geniş miqyasda yayımlamaq imkanına malik olmaq;
- vətəndaş cəmiyyəti institutlarının demokratik dəyərlərin hələ geniş vüsət almadığı ölkələrdə iqtisadi islahatların keçirilməsinə nail olması;
- yaranmaqda olan demokratik dövləti legitimliyin ən yaxşı nümunəsinə çevirməyə yönəlmiş davranış modelini tətbiq etməyə məcbur edilməsi [16, s.41-43].

Göründüyü kimi, bir qrup müəlliflərin “qlobal vətəndaş cəmiyyəti” barəsində yanaşması beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının ümumi (publik) hüquqi münasibətlərin aktorları kimi nəzərdən keçirilməsi ilə nəticələnir. Bu isə həmin təsisatların təbiəti və xarakteri ilə tam ziddiyyət təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin diplomatik fəaliyyəti həmin dövlətin hüquqlarının və maraqlarının, fiziki və hüquqi şəxslərinin qanuni maraqlarının müdafiəsi, beynəlxalq hüquq qaydası rejiminin və qanunçuluğun dəstəklənməsinə dair dövlətin, yaxud onun orqan və vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətidir. Dövlət tərəfindən diplomatik fəaliyyət isə müxtəlif formalarda (diplomatik danışıqlar, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, diplomatik yazışmalar, dövlətlərin digər dövlətlərdə və beynəlxalq təşkilatlarda nümayəndəliklərinin fəaliyyət göstərməsi, beynəlxalq konfransların işində iştirak və s.) həyata keçirilir. Dövlətin diplomatik fəaliyyəti beynəlxalq hüquq normaları, habelə xarici əlaqələrin nəzərdə

tutulduğu və bununla bağlı onun səlahiyyətinin tənzimlənməsi, diplomatik fəaliyyət və digər məsələləsin müəyyən olduğu milli qanunvericilik aktları ilə nizama salınır [4, s.7].

Digər tərəfdən, qeyd olunan fikirdə dolayısı ilə diaspor fəaliyyətinin mövcudluğu özünü büruzə verir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, diasporlar yığcam, çoxetnik ola bilər. Onların yaranmasının əsasında ölkənin ümumi mənşə faktoru durur. Bir faktı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, “diaspor” anlamının elmdə dəqiq təyinatı yoxdur. Həmçinin, diasporçunun, lobbçinin və onların misioner təşkilatlarının əsas cəhəti yaşadıkları, fəaliyyət göstərdikləri ölkənin qanunları çərçivəsində düzgün istiqamət götürərək öz xalqının adət-ənənəsinin, milli birliyinin daşıyıcısı olmaq və bunlarla yanaşı, xalqlar arasında sosial əlaqələrin, dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafına töhfə verməkdir [2]. Həmçinin, diaspor təşkilatları qeyri-dövlət iştirakçısı olsa da, fəaliyyətin əsas mahiyyətində “diasporun müstəqilliyi - dövlətin maraqları” mövqeyini də unutmaq olmaz [6, s.249-251].

Qeyd olunan fikrə bənzər, bununla belə nisbətən fərqli mövqeyə malik müəlliflər tərəfindən irəli sürülən mövqeyə əsasən, vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən asılı olmayan, lakin onunla sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən ictimai institutların məcmusu kimi nəzərdən keçirilir [9, s.15]. Nisbətən sadə ifadə olunan anlayış olsa da, vətəndaş cəmiyyətinin institutlarının dövlət hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsini həqiqətən inkar etmək olmaz. Bunu hətta ayrı-ayrı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş beynəlxalq-hüquqi sənədlər də sübut edir. Nümunə qismində Azərbaycan Respublikasının da tərəf olduğu (2010-cu il 11 may tarixli, 1002-IIIQ nömrəli Qanunla) Avropa Şurasının “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında Konvensiya”-nı (2005) göstərmək olar. Belə ki, sözügedən sənədin 5-ci maddəsinin 6-cı bəndi, 6-cı maddəsinin b bəndi, 12-ci maddəsinin 5-ci bəndi, VI fəslə məhz vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif aspektlərini nəzərdə tutur. Hətta 38-ci maddənin 3-cü bəndinə uyğun olaraq, İnsan alverinə qarşı fəaliyyət üzrə Ekspertlər Qrupu (GRETA) informasiya almaq üçün vətəndaş cəmiyyətinə də müraciət edə bilər [20]. Digər tərəfdən, “Tütünə qarşı mübarizə haqqında” Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 2003-cü il Çərçivə Konvensiyasının 4-cü maddəsində təsbit olunan rəhbər prinsiplərdən biri kimi “Konvensiyanın və onun protokollarının məqsədlərinə nail olunmasında vətəndaş cəmiyyətinin iştirakının zəruriliyi” (bənd 7) müddəası bunu bir daha təsdiq edir [21].

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi də vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə dövlət orqanlarının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsini özündə ehtiva edir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsinə cəlb edilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimlənməsinə yönəlmiş 2013-cü il 22 noyabr tarixli “İctimai iştirakçılıq haqqında Qanun”a uyğun olaraq, “ictimai iştirakçılıq” dedikdə, dövlət və cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində dövlət siyasətinin həzirlənməsində və həyata keçirilməsində, ümumdövlət və yerli səviyyədə qərarla-

rın qəbulunda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilmiş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin təşkilində vətəndaşların və vətəndaş cəmiyyət institutlarının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş formalarda iştirakı, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının ictimaiyyətlə məsləhətləşməsi və ictimai rəyin nəzərə alınmasıdır. Məhz bunun nəticəsində hazırda sözügedən dövlət hakimiyyəti orqanlarının yanında vətəndaş cəmiyyəti institutlarından ibarət ictimai şuralar fəaliyyət göstərir.

Bütövlükdə isə “İctimai iştirakçılıq haqqında Qanun”un 1.0.2-ci maddəsinə əsasən, qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar), kütləvi informasiya vasitələri, həmkarlar ittifaqları, vətəndaşların təşəbbüs qrupları və bələdiyyələrin məhəllə komitələri vətəndaş cəmiyyəti institutları hesab olunur.

Digər qrup müəlliflər isə bizim də haqlı mövqə hesab etdiyimiz yanaşma əsasında qlobal vətəndaş cəmiyyətini “qloballaşmanın “sivilizasiyalaşması” və ya demokratikləşməsi, yaxud qanunun qlobal aliliyini, qlobal ədalət və qlobal imkanları tələb edən bilən ayrı-ayrı qruplar, hərəkətlər və şəxslər vasitəsilə həyata keçirilən proses” kimi xarakterizə edir [15, s.106]. Şübhəsiz ki, qlobal vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına özünəməxsus amillər, xüsusilə kapitalizmin mövcudluğu və onun yeni qlobal forma əldə edən qlobal maliyyə institutlarının fəaliyyətinə inteqrasiyası mühüm təsir göstərmişdir [17, s.208]. Digər tərəfdən, qlobal vətəndaş cəmiyyəti həm də transmilli və transsərhəd xarakterinə malik olması əsas şərtidir. Məhz bütün bunlar müasir dövrdə dünyanın əsas ekoloji problemlərin - iqlim dəyişikliyi, bioloji müxtəlifliyin tükənməsi, ozon qatının dağılması və s. kimi məsələlərin həllində mühüm rol oynayır. Bir sözlə, qlobal vətəndaş cəmiyyəti müasir beynəlxalq siyasətin vacib və mərkəzi iştirakçılarından birinə çevrilmişdir.

Vətəndaş cəmiyyəti ilə bağlı fikirlərdə onun müvafiq ünsürlərinin (vətəndaşlıq, özünəməxsusluq, nəzakətlik, aşkarlıq, könüllülük, insan hüquqları və azadlıqları, demokratiya, qeyri-rəsmilik, dözümlülük və s.) mövcudluğu önə çəkilir [3, s.220], yaxud daha dar mənada - dövlətlə siyasi sferanın qarşılıqlı ziddiyyəti kimi nəzərdən keçirilir [5, s.89]. Bununla yanaşı, vətəndaş cəmiyyəti ictimai maraqların (iqtisadi, sosial, siyasi və s.), çoxsaylı tələbatların ödənilməsi və fərdlərin yaxud qrupların maraqlarının təmin olunduğu rəsmi və qeyri-rəsmi strukturların, habelə ictimai inkişafa adekvat nail olmağın məcmusu kimi şəxsin ehtiyac və maraqları qismində təhlil olunur [7, s.98].

Dünya Bankının mövqeyinə əsasən, “ictimai həyatda iştirak edən qeyri-hökumət və qeyri-kommersiya təşkilatlarının geniş spektri etik, mədəni, siyasi, elmi, dini və ya xeyriyyə baxışlarına əsaslanmaqla üzvlərinin və digərlərinin maraqlarını və dəyərlərini ifadə edir. Bununla da vətəndaş cəmiyyətinin geniş dairəsinə aşağıdakılar aiddir: icma qrupları, qeyri-hökumət təşkilatları, həmkarlar ittifaqları, yerli xalqların qrupları, xeyriyyə təşkilatları, dini təşkilatlar, peşə assosiasiyaları və fondlar” [22].

Vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, xüsusilə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının (BQHT) demokratik cəmiyyətdə rolu yüksək qiymətləndirilir. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) çərçivəsində isə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişafı və onların beynəlxalq birlik çərçivəsində rolunun artırılması istiqamətində müəyyən tədbirlərin görülməsi və platformaların yaradılması tendensiyası daim müşahidə olunur. Bunun bariz nümunəsi qismində aşağıdakı göstərmək mümkündür:

- İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOK) yanında məşvərətçi statusun müəyyən olunması;

- Vətəndaş Cəmiyyəti Təşkilatlarının İnteqrə Olunmuş Sistemi vətəndaş cəmiyyəti institutları üçün onlayn qeydiyyatın (o cümlədən, ünvanın, əlaqə vasitələrinin fəaliyyət istiqamətlərinin və tədbirlərdə iştiraka dair məlumatların da əks olunduğu) ümumi profili rolunu oynayır. Bu sistem həm də EKOSOK yanında məşvərətçi statusun əldə edilməsi üçün müraciət proseduru asanlaşdırır, akkreditə olunmuş qeyri-hökumət təşkilatlarına dördillik hesabatların təqdim olunmasında və BMT yanında nümayəndələrin təyin olunmasında köməklik göstərir.

- BMT-nin Qlobal Kommunikasiya Departamentinin Vətəndaş Cəmiyyəti Bölməsi Qlobal Kommunikasiya Departamenti ilə bağlılığı olan vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə BMT-ni qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirmək, eləcə də BMT-nin işinə və roluna dair informasiyanın yayımlanması üçün Departamentin səylərinin dəstəklənməsindən ibarətdir. Hazırkı dövrdə BMT-nin narahatlıq ifadə etdiyi məsələlərə dair effektiv və təsirli informasiya proqramları həyata keçirən təxminən 1500 vətəndaş cəmiyyət institutu bütün dünyada fərdlər və icmalarla BMT-nin lazımı əlaqələrini təmin edərək Qlobal Kommunikasiya Departamenti ilə sıx əməkdaşlıq edir. Məhz bunun nəticəsində Departament BMT-nin cəlb olunduğu işlərə dair məlumatlara çıxış imkanlarının əldə olunması və informasiyanın yayımlanması, Təşkilatın işi və gördüyü tədbirlər barədə ictimaiyyətin maarifləndirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində vətəndaş cəmiyyəti institutlarına yaxından köməklik göstərir.

- BMT-nin Demokratiya Fondu vətəndaş cəmiyyəti institutlarının imkanlarının gücləndirilməsinə, insan hüquqlarının qorunmasına, demokratik proseslərdə bütün qrupların iştirakının təşviqinə dair layihələrin dəstəklənməsi üçün yaradılmışdır. Fondun vəsaitlərinin tam əksəriyyəti keçid mərhələsində olan və demokratiyanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində addımlar atan ölkələrdə yerli vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarına yönləndirilmişdir [23].

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) 2007-ci il tarixli, 1589 nömrəli "Parlament Assambleyası BQHT-lərin Konfransı arasında əməkdaşlıq haqqında Qətnamə"nin 1-ci bəndində isə yeni beynəlxalq kontekstdə əsas iştirakçılardan biri kimi vətəndaş cəmiyyəti institutlarının uzunmüddətli dəstəklənməsinin vacibliyi qeyd olunmaqla yanaşı, onların plüralist demokratiyalarda si-

yasətdə və qərarların qəbulu prosesində getdikcə artan rola malik olduqları xüsusilə vurğulanır [24].

Bundan əlavə, Avropa Şurasının Vətəndaş Cəmiyyəti Bölməsi qeyri-hökumət təşkilatları ilə Şuranın müxtəlif orqanları, o cümlədən üzv-dövlətlərin nümayəndələri, parlament üzvləri, yerli və regional hakimiyyət nümayəndələri arasında görüşlərin keçirilməsinə köməklik göstərir. Bu kimi görüşlər isə öz növbəsində Avropa Şurasının əsas prioritetləri və onun məşğul olduğu məsələlərlə bağlı mövqelərini bildirməkdə vətəndaş cəmiyyəti institutlarına geniş imkanlar yaradır [25].

Məlum olduğu kimi, Avropa Şurası Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə əsasən onun məqsədinə nail olmaq vasitələrindən biri də insan hüquqları və əsas azadlıqlarının qorunması və gələcəkdə də həyata keçirilməsidir. Məhz bununla əlaqədar, təşkilat demokratik proseslərdə vətəndaş cəmiyyətinin rolunun genişləndirilməsinə dair özünəməxsus yanaşma nümayiş etdirməklə aşağıdakı fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdə tutur:

- siyasi qərarların qəbulunda vətəndaş cəmiyyətinin əhəmiyyətli şəkildə iştirakı üçün müvafiq standartların (məsələn, rəhbər prinsiplər, məcəllələr və s.) müəyyən olunması;

- üzv-dövlətlərdə potensialın inkişaf etdirilməsi və vətəndaş cəmiyyəti ilə bağlı layihələrin dəstəklənməsi;

- qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti göstərməsinə dair hüquqi əsasın və onun yerinə yetirilməsinin araşdırılması;

- qeyri-hökumət təşkilatlarının effektiv fəaliyyəti üçün mühitin yaxşılaşdırılması üçün üzv-dövlətlərə yardım göstərilməsi;

- iki maraqlı qrup arasında dialoqun və əməkdaşlığın davamlı mexanizmlərinin yaradılması istiqamətində vətəndaş cəmiyyətinə və dövlət hakimiyyət orqanlarına yardımların göstərilməsi [26].

Avropa İttifaqı Komissiyasının qəbul etdiyi 2000-ci il tarixli “Komissiya və qeyri-hökumət təşkilatları: möhkəm tərəfdaşlığın qurulması” adlı sənəddə qeyri-hökumət təşkilatlarının Avropanın legitim idarə olunmasına dəyərli töhfə verdiyi xüsusilə vurğulanmaqla yanaşı, həm də aşağıdakı müddəalar təsbit olunmuşdur:

- Hər hansı assosiasiyaya mənsub olma vətəndaşlara siyasi partiyalara və ya həmkarlar ittifaqlarında iştiraka əlavə olaraq məzmunca yeni aktiv iştirak forması imkanı verir. Getdikcə artan qeyri-hökumət təşkilatları vətəndaş cəmiyyətinin mühüm komponenti və demokratik idarəetmə sisteminə lazımi dəstəyin təmin olunması vasitəsi kimi tanınır. Avropa İttifaqında qərarların qəbulu prosesinin ilkin və başlıca olaraq Avropa xalqı tərəfindən seçilən nümayəndələr tərəfindən qanuniləşdirilməsnə baxmayaraq, qeyri-hökumət təşkilatları Avropa İttifaqında və ondan kənarında (genişlənmə subyektli olan və ya Avropa İttifaqı ilə bağlılığı olan inkişaf etmiş ölkələrdə) demokratiyanın daha geniş şəkildə təzahür etməsinə mühüm təsir göstərir.

- Qeyri-hökumət təşkilatlarının əhalinin daha yoxsul və təminatlı təbəqələrini əhatə etmək və “səslərinin kifayət qədər eşidilmədiyi” şəxslərin problemlərinin diqqətə çatdırılmaq imkanına malikdir.

- Qeyri-hökumət təşkilatları Avropa İttifaqını ekspertlərlə təmin edir.

- Qeyri-hökumət təşkilatları Avropa İttifaqının maliyyələşdirdiyi layihələri idarə edə və qiymətləndirə, habelə onlara nəzarət edə bilirlər.

- Qeyri-hökumət təşkilatları Avropaya inteqrasiyaya töhfə verə bilər. Milli qeyri-hökumət təşkilatlarını birgə fəaliyyət göstərməyə çağırış edərək, Avropa qeyri-hökumət təşkilatları şəbəkələri Avropa ictimai fikrinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə bəxş edə bilər [13, s.18-19].

Müasir dövrdə Avropa İttifaqı qonşuluq və genişləndirmə siyasətini həyata keçirərkən, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının bu məsələdə roluna xüsusi diqqət ayırır. Belə ki, dinamik vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına dəstək göstərərkən, İttifaq bu institutları namizəd ölkələrin siyasi tələbləri (məsələn, insan ləyaqətinin qorunması, azadlıq, bərabərlik, qanunun aliliyi, insan hüquqlarına hörmət və s.) yerinə yetirməyə köməklik göstərə bilən əsas iştirakçılar sayılır. Eyni zamanda, üçüncü ölkələrin İttifaqın üzvlüyünə qəbula hazırlıq prosesində vətəndaş cəmiyyəti institutları “vətəndaşların baxışının dərinləşdirilməsi” vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Məhz bu kontekstdə, Avropa İttifaqının vətəndaş cəmiyyətinin təşviqi üzrə strategiyası iki məqsədi güdür:

- vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinə köməklik göstərən mühitin formalaşdırılması;

- effektiv, hesabatlı və müstəqil iştirakçı olmaq üçün vətəndaş cəmiyyəti institutlarının potensial imkanlarının genişləndirilməsi [18].

Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT) çərçivəsində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının roluna gəldikdə, ilk növbədə, 1999-cu il tarixli 759 nömrəli “ADT-nin fəaliyyət istiqamətlərində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının iştirakına dair Rəhbər Qaydalar”da verilən anlayışa nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, sözügedən sənədə əsasən, “vətəndaş cəmiyyəti təşkilatı” dedikdə, qeyri-hökumət xarakterinə malik, fiziki və ya hüquqi şəxslərdən ibarət istənilən milli və ya beynəlxalq təsisat, təşkilat, yaxud qurum başa düşülür [27].

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları ADT-nin iclaslarında üç üsulla iştirak edə bilərlər. Birinci halın realizəsi müvafiq təşkilatların ADT yanında qeydiyyatdan keçməsi ilə mümkündür. İkinci halın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qeydiyyatdan keçmədən iştirak arzu olunduğu təqdirdə, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları “xüsusi qonaq” statusu ilə iştirak barədə xahişlə müraciət etməklə, ADT-nin Baş Assambleyası, Daimi Şura və Ümumi İnkişaf üzrə Amerikaarası Şuranın iclaslarında, habelə təşkilatın keçirdiyi digər ixtisaslaşmış və aidiyyəti konfranslarda iştirak edə bilərlər. Üçüncü üsulun həyata keçirilməsi isə birgə proqramların işlənilib hazırlanması məqsədilə ADT-nin Baş Katibliyi ilə əməkdaşlıq sazişlərinin imzalanması yolu ilə təmin edilir. Eyni zamanda, ADT yanında qeydiyyatdan keçən və təşkilatın fəaliyyə-

tində iştirak etmək üçün Daimi Şuranın qəbul etdiyi vətəndaş cəmiyyəti institutları müəyyən üstünlük və imtiyazlar əldə edirlər ki, bu da özünü aşağıdakılarda büruzə verir:

- Baş Assambleyanın hər bir sessiyasında qəbul edilən aidiyyəti ADT qətnamələrinin səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi üçün tövsiyələr vermək və lazımi yardımlar göstərmək;

- keçirilməsi nəzərdə tutulan və ya planlaşdırılan ADT-nin tədbirlərinin siyahısı, mümkün olduğu təqdirdə isə həmin tədbirlərdə müzakirə olunacaq mövzuları əldə etmək;

- Daimi Şura, Ümumi İnkişaf üzrə Amerikaarası Şuranın və onların yardımçı orqanlarının açıq iclaslarında iştirak etmək üçün nümayəndələr təyin etmək;

- ADT tərəfindən təşviq olunan məsələ və təşəbbüslərə dair virtual məsləhətləşmələrə çıxış imkanlarına malik olmaq;

- genişhəcmli və əsas dialoqun aparılması məqsədilə, qeydiyyatdan keçən vətəndaş cəmiyyəti institutları üçün xüsusi əhəmiyyət kəbs edən məsələlərlə bağlı Daimi Şuranın illik iclasının gündəliyinin işlənilib hazırlanmasına öz töhfəsini vermək;

- üzv-dövlətin iştirak edən nümayəndələri ilə məsləhətləşməklə, müvafiq məsələyə dair iclasın sədrinin razılığı ilə Daimi Şura, Ümumi İnkişaf üzrə Amerikaarası Şura və digər orqanların qapalı iclaslarına iştirak etmək;

- Daimi Şuranın və ya Ümumi İnkişaf üzrə Amerikaarası Şuranın işçi qrupları və xüsusi komitələrinin iclaslarının sənədlərini əvvəlcədən əldə etmək;

- yazılı sənədləri Daimi Şuranın və ya Ümumi İnkişaf üzrə Amerikaarası Şuranın komitələrinin iclaslarından əvvəl yaymaq;

- ADT-nin Baş Assambleyanın hər bir sessiyasında qəbul olunan qətnamələri əldə etmək [27].

Digər regional mexanizmlərdən fərqli olaraq, ADT-nin Baş Assambleyası son onilliklər ərzində, demək olar ki, bütün sessiyalarında vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə əməkdaşlığın inkişafına xüsusi önəm verməkdədir. Bu prioritetliliyə meyllilik təkcə özünü Baş Assambleyanın gündəliyinə vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə bağlı məsələlərin müzakirəsinin daxil edilməsində deyil, həm də hər bir sessiyanın nəticələrini ifadə edən qətnamə və digər beynəlxalq sənədlərin qəbulunda büruzə verir. Məsələn, “ADT və vətəndaş cəmiyyəti haqqında” Qətnamə (1998), “Hökumətlər və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi haqqında” Qətnamə (1999), “Amerika Dövlətləri Təşkilatı və vətəndaş cəmiyyəti haqqında” Qətnamə (1999), “Yarımkürədə korporativ sosial məsuliyyətin təşviqi haqqında” Qətnamə (2002), “Demokratiyanın təşviqi və möhkəmləndirilməsi haqqında” Qətnamə (2004), “ADT-nin fəaliyyət istiqamətlərində və zirvə toplantılarında vətəndaş cəmiyyətinin iştirakının artırılması və gücləndirilməsi haqqında” Qətnamə (2005) və s.

Vətəndaş cəmiyyətinin təşviqi, həmçinin, dövlətlər, dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında ikitərəfli əməkdaşlığın tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də müvafiq institutların qarşılıqlı fəaliyyətinin inkişafına öz təsirini göstərir. Nümunə qismində Avropa İttifaqı Komissiyasının Meksikaya münasibətdə strategiyası (2002-2006) ilə bağlı qəbul etdiyi sənədə dair hesabatı göstərmək olar ki, burada Aİ-Meksika Sazişi çərçivəsində sosial və siyasi əməkdaşlıq aspektlərinin realizəsinə vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının cəlb olunması təşviq edilir [14, s.196].

Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli əməkdaşlıq təcrübəsinə müraciət etdikdə, bu barədə çoxsaylı nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 12 sentyabr 2014-cü il tarixdə imzalanmış “Azərbaycan Respublikası ilə Malayziya arasında dostluq münasibətləri və tərəfdaşlıq haqqında” Birgə Bəyannamədə vətəndaş cəmiyyətinin təşviqi sahələrində öz münasibətlərinin dostluq, bərabərlik, qarşılıqlı etimad, tərəfdaşlıq və hərtərəfli əməkdaşlıq əsasında inkişaf etdirilməsi, 2010-cu il sentyabrın 15-də İstanbul şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında” Birgə Bəyannamədə isə Vətəndaş Cəmiyyəti Forumun təsis olunması nəzərdə tutulmuşdur. Forumun məqsədi iki ölkənin xalqları arasında mövcud olan çoxyönlü və hərtərəfli əlaqələr çərçivəsində dialoq kanallarının səmərəliliyini daha da artırmaq, habelə vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının əməkdaşlığını gücləndirmək və şaxələndirməkdir.

2000-ci il martın 2-də Bakı şəhərində Azərbaycan Respublikası xarici işlər naziri ilə Estoniya Respublikası xarici işlər naziri arasında imzalanmış Birgə Bəyanat - Tərəflər demokratiyanın əsası kimi vətəndaş cəmiyyətinin, qanunun aliliyinin və sərbəst bazar iqtisadiyyatının qurulmasını hesab edirlər. Tərəflər Estoniya tərəfinin bu istiqamətdə əldə etdiyi müvəffəqiyyətləri yüksək qiymətləndirərək, ümumavropa inteqrasiyası məqsədi ilə daha sıx əməkdaşlıq üzrə öz niyyətlərini bir daha təsdiq edirlər.

“Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları üzrə Bürosu arasında qarşılıqlı anlaşma haqqında” 25 noyabr 1998-ci il Memorandumunda göstərilmişdir ki, Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə, insan hüquqları sahəsində fəal olan yerli qeyri-hökumət təşkilatları Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və/və ya DTİHB/ATƏT tərəfindən DTİHB/ATƏT layihələrinin həyata keçirilməsinə cəlb oluna bilərlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət atributlarının təbliği işinin gücləndirilməsi haqqında” Sərəncamında birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, dövlət atributlarının mahiyyətinin və əhəmiyyətinin əhali arasında geniş təbliğ olunması, gənc nəslin Azərbaycanın bayrağına, gerbinə və himninə hörmət ruhunda tərbiyə edilməsi vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasının mühüm amillərindən biridir.

Hətta son dövrlər cinayətkarlıqla, xüsusilə transmilli mütəşəkil cinayətkarlığın ayrı-ayrı növləri ilə mübarizə sahəsində aparılan tədbirlərə dair qanunve-

ricilik aktlarında vətəndaş cəmiyyəti institutlarının rolunun genişləndirilməsi ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmaqdadır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 22 iyul tarixli 2173 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizəyə dair 2020-2024-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının 4.2.3-cü yarımbəndində insan alveri və məcburi əmək cinayətlərinin törədilməsinə şərait yaradan hallarla bağlı cəmiyyətdə ictimai dözümsüzlük mühitinin yaradılması işinə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının cəlb edilməsinə dair müddəa öz əksini tapmışdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 22 iyul tarixli 1334 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının 4.1.18-ci və 4.4.11-ci yarımbəndlərinə əsasən, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığın yayılmasına qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədilə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının sosial xarakterli tədbirlərin icrasına cəlb olunması, habelə mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsində və aparılan müzakirələrdə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının iştirakının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasında “vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq” Azərbaycan xalqının niyyətlərindən biri kimi təsbit olunmuşdur [1].

Bəzi hallarda aparılan tədqiqatlarda “beynəlxalq vətəndaş cəmiyyəti” və ya “qlobal vətəndaş cəmiyyəti” anlayışlarından geniş şəkildə istifadə olunur ki, bu da “beynəlxalq hüququn demokratikləşməsi”nin mühüm elementi qismində nəzərdən keçirilir. Qeyd olunan mənada, yəni, “beynəlxalq vətəndaş cəmiyyəti” kateqoriyası rəsmi olaraq tanınan və akkreditə edilmiş diplomatların təmsil olunduğu dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar üçün xarakterik olan diplomatiya və normayaradıcılıq proseslərinə qeyri-hökumət təşkilatlarının uğurla qatılmasının təzahür forması hesab olunur [12, s.92]. Oxşar tendensiyanın tərəfdarı olan digər qrup müəlliflər isə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında dövlətin mühüm rola və ya əks təsirə malik olduğu barədə fikirlər irəli sürürlər [19, s.9-13].

Bütövlükdə, vətəndaş cəmiyyətini siyasi partiya, qeyri-hökumət təşkilatı və ya hər hansı digər qeyri-dövlət təsisatı ilə eyniləşdirmək, yaxud onlarla əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Belə ki,

- hüquqi, politoloji, sosioloji, fəlsəfi anlayış olmaq etibarilə, vətəndaş cəmiyyətinin beynəlxalq hüquq normalarında və ya dövlətdaxili qanunvericilikdə vahid tərif mövcud deyildir. Sadəcə onun institutlarının siyahısı müəyyən oluna bilər.

- siyasi rejimin və dövlətin idarə edilməsi formalarından asılı olaraq, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının tərkib hissəsi dəyişikliyə uğraya bilər. Məsələn, keçmiş SSRİ-də bu özünü daha çox həmkarlar ittifaqlarının nümunəsində büruzə

verirdisə, müstəqil Azərbaycan Respublikasında müasir dövrdə qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar), kütləvi informasiya vasitələri, həmkarlar ittifaqları, vətəndaşların təşəbbüs qrupları və bələdiyyələrin məhəllə komitələri vətəndaş cəmiyyəti institutları hesab olunur, bütün bunların siyahısı və hüquqi statusu ayrı-ayrı qanunvericilik aktları ilə nəzərdə tutulur.

- dövlətdən və ya onun orqanlarından müstəqilliyi əsas şərt olsa da, onlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsi zəruridir. Bu zərurət vətəndaş və ya ictimai nəzarətin həyata keçirilməsindən, nəticədə şəffaflığın, açıq hökumətin təşviqi və korrupsiya və digər neqativ halların aradan qaldırılmasından irəli gəlir.

- vətəndaş cəmiyyəti institutlarının müstəqilliyi heç onların şəffaflıqdan və nəzərdən kənar qalması demək deyildir. Belə ki, “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 29-cu maddəsi mühasibat uçotunun aparılması, əmlakdan istifadə haqqında və illik maliyyə hesabatlarının təqdim olunması formasında vətəndaş cəmiyyəti üzərində nəzarəti müəyyən edir.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - <https://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTgvMDMvMDkxNXdmMDZvdmx2Y19Lb25zdGI0dXNpeWFfQVpFLnBkZiJdXQ?sha=d654e4f6cd152b25>
2. Əliyev Z. Diaspor anlayışına nəzəri yanaşma // “Geostrategiya”, 2012, № 4, s. 38-41
3. Kurtuluş-Küçükural C., Önder-TOL, Ural-Akşit U., Bahattin. Türkiye ve Ortadoğu’da Sivil Toplum Tartışmaları / Sivil Toplum ve Demokrasi, Editör: Lütfi Sunar, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2005, ss. 213-263
4. Бирюков П.Н. Международное право. В 2 т. Том 2. Учебник. 10-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2019, 309 с.
5. Кочетков А.П. Гражданское общество: проблемы исследования и перспективы развития // Вестник Московского университета Серия 12. Политические науки, 1998, с. 89-94
6. Лошкарёв И.Д. Роль диаспор в современной мировой политике: некоторые теоретические аспекты / Современные проблемы международных отношений и мировой политики. Материалы Двенадцатой междувузовской научной конференции студентов, аспирантов и молодых учёных. Москва, 17 марта 2017 г. / Под ред. д.и.н., проф. М. А. Шпаковской. Москва: РУДН, 2017, с. 249-259
7. Серебряков С.Л. Цивилизационные основы формирования гражданского общества в России // Социально-политический журнал, 1995, № 2, с. 97-105
8. Сунгуров А.Ю. Модели взаимодействия органов государственной власти и структур гражданского общества: российский опыт. В кн.: Модернизация экономики и глобализация: В 3 кн. /Отв. ред. Е.Г.Ясин. Кн. 1. М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2009, с. 500-508
9. Худяков С.С. Правовые основы соотношения гражданского общества и государства. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2003, 24 с.
10. Якимец В.Н. Межсекторное социальное партнерство: основы, теория, принципы, механизмы. М., Едиториал. УРСС, 2004, 384 с.

11. Якимец В.Н. Инновационные механизмы нового этапа развития межсекторного социального партнерства в России // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. История. Политология. Социология. 2014, № 4, с. 146–153.

12. Anderson K. The Ottawa Convention Banning Landmines, the role of international non-governmental organizations and the idea of international civil society // European journal of international law, 2000, Vol. 11, Issue 1, pp. 91-120

13. Arustei C.C., Manolescu I.T., Apostoae C.M. The role of non-governmental organizations as a change promoter within European policies // European Union in times of crisis, 2014, pp. 17-28

14. Garza R.I. The end of neo-liberal regionalism in Mexico. In: Big pictures realities: Canada and Mexico at the crossroads. Edited by D.Drache. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2008, pp. 185-204

15. Kaldor M. The Idea of Global Civil Society. In Global Civil Society: Contested Futures. Eds., G.Baker, D.Chandler. New York, Routledge, 2005, pp. 103-112

16. Larry D. The Challenge of Ethnic Conflicts // Journal of Democracy, 1994, Vol. 4, Issue 4, pp. 39-55

17. Mishra V.K. The Role of Global Civil Society in Global Governance // Beijing Law Review, 2012, Vol. 3, No 4, pp. 206-212

18. Pérez-Solórzano N. Civil Society and EU Enlargement - <https://www.bbvaopenmind.com/en/articles/civil-society-and-eu-enlargement/>

19. White G. Civil Society, Democratization and Development: Clearing the Analytical Background. In: Civil Society in Democratization. Eds., P.Burnell, P.Calvert. London, Frank Cass, 2004, pp. 6-21

20. <http://www.e-qanun.az/framework/19607>

21. <http://www.e-qanun.az/framework/10757>

22. <https://www.worldbank.org/en/about/partners/civil-society#2>

23. <https://www.un.org/en/get-involved/un-and-civil-society>

24. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17608&lang=en>

25. <https://www.coe.int/en/web/civil-society>

26. <https://www.coe.int/en/web/civil-society/civil-participation>

27. www.oas.org/en/ser/dia/civil_society/Status.shtml

**ПОНЯТИЕ И СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ И ВЗАИМНЫЙ АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА И
НАЦИОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Эльнара Мирзаева*

Резюме

Статья основана на анализе научно-теоретических положений о гражданском обществе в литературе, опубликованной на азербайджанском, турецком, русском, английском языках или размещенной на различных интернет-ресурсах, а также практических кейсов, норм международного права и национального законодательства. Азербайджанской Республики. Кроме того, были тщательно проанализированы функции и сос-

* д.ф.п.п., доцент Бакинского государственного университета

тав участников гражданского общества. Определения гражданского общества в узком и широком смысле были проанализированы сравнительно с акцентом на правильные и неправильные вопросы. В заключительной части статьи кратко описаны особенности, которые позволяют отличить гражданское общество от неправительственных организаций.

Ключевые слова: гражданское общество, профсоюзы, неправительственные организации, общественный контроль, политические партии.

**THE CONCEPT AND PARTICULARITIES OF CIVIL SOCIETY:
COMPARATIVE AND MUTUAL ANALYSIS OF INTERNATIONAL LAW AND
NATIONAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Elnara Mirzayeva**

Abstract

The article is based on the analysis of scientific-theoretical provisions on civil society in the literatures published on the Azerbaijani, Turkish, Russian, English languages, or posted on various Internet resources, as well as practical cases, norms of international law and national legislation of the Republic of Azerbaijan. In addition, the functions and composition of civil society participants were extensively analyzed. The definitions of civil society in the narrow and broad sense were analyzed comparatively, focusing on the right and wrong issues. The concluding part of the article briefly describes the features that can distinguish civil society from non-governmental organizations.

Keywords: civil society, trade unions, non-governmental organizations, governmental authorities, public scrutiny, political parties.

** Ph.D in Law, Associate Professor of Baku State University